

עמדות הפרט ביחס לתכנון הפרישה והחיסכון הפנסיוני

נייר עבודה, 12.2010

רוית רובינשטיין*

חיים קידר-לוי[†]

אורי בן-ציון[‡]

תמצית

שיטת החיסכון הפנסיוני הנהוגה בישראל ובמרבית המדינות המפותחות מבוססת על הכוונה עצמית, לפיה החוסכים בוחרים את קרן הפנסיה, את פרופיל הסיכון, את הכיסוי הביטוחי, שוקלים שיקולי מיסוי, עמלות ועוד. ניתן היה לצפות כי לאור החשיבות הרבה של החלטת החיסכון הפנסיוני ישקיעו החוסכים זמן ומאמץ על מנת לחסוך סכומים ראויים ובנתיב אופטימלי לקראת הפרישה, אלא שהמציאות הפוכה: הכיסוי הפנסיוני של מרבית העובדים בעולם המערבי נמוך מהרצוי, והרכבו אינו אופטימלי. בין הסיבות לתופעה זו ניתן למנות את ההימנעות מקבלת החלטות בנושא, או קבלת החלטות לקויה, כנראה עקב המורכבות הגבוהה ואוריינות פיננסית נמוכה. ניתן לשער כי חוסכים נמנעים מקבלת החלטות בנושא סבוך זה מתוך תחושה כאילו האחריות לצרכיהם הפנסיוניים נתונה בידי הממשלה או המעסיק. מחקר זה בוחן את עמדות הפרטים כבסיס לקבלת החלטות בנושא הפרישה, על מנת לבחון שמא השפעה על עמדות יכולה לסייע בקבלת החלטות שקולות ורציונליות בנושא. אנו מוצאים כי העלאת נושא הפרישה לתודעה, שכנוע בצורך לפרוש בגיל מוגדר ולהתחיל בתכנון החיסכון בגיל צעיר צפויים להניע חוסכים לבקש ייעוץ מקצועי.

* ביה"ס לניהול ומינהל עסקים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. raviti1@hotmail.com

[†] מרצה בכיר למימון, המחלקה לניהול, ביה"ס לניהול ומינהל עסקים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, והקריה האקדמית אונו.

hlevy@som.bgu.ac.il איש קשר. טל': 052-4530933.

[‡] פרופסור למימון, המחלקה לכלכלה, מכללת הגליל המערבי. uriusa2@gmail.com

1. הקדמה

המעבר לחיסכון לפרישה בשיטת "ההכוונה העצמית" מיושם במספר גדל והולך של מדינות מערביות בשנים האחרונות (Oehler and Werner, 2008), כולל מדינת ישראל החל מינואר 1995 בעקבות משבר קרנות הפנסיה.¹ ההנחה העומדת בבסיס שיטת ההכוונה העצמית היא כי החוסכים מצוידים בידע הנחוץ לשם קבלת החלטות פנסיוניות, וכי הם נכונים לקחת אחריות על הסכנותיהם הפנסיוניים. לאור ממצאים ממחקרים רבים שהראו שלחוסכים אין מידע מספק וכי הם חוששים לקבל החלטות בתחום, מחקר זה בוחן את עמדות הפרטים ביחס לחיסכון הפנסיוני שכן עמדות אלה מהוות את התשתית לקבלת החלטות. מגוון המחקרים האמפיריים המראים כי השפעה על עמדות משנה קבלת החלטות הוא רב ביותר ורב תחומי. אנו בוחנים את העמדות החשובות ביותר ביחס לחיסכון הפנסיוני, מתוך מטרה להשפיע על קבלת החלטות הפרטים בנדון. בנוסף, אנו בוחנים את מידת נכונות הפרטים לקחת אחריות על הסכנותיהם הפנסיוניים, ואת המידה בה הם מטילים אחריות זו על גורמים חיצוניים.

יש לבצע הבחנה מהותית בין שני סוגים של קרנות פנסיה בשוק הפנסיה הנוכחי בישראל: פנסיה תקציבית - היא פנסיה המשולמת לעובד מהתקציב השוטף של הגוף בו הוא עובד. ההפרשות לפנסיה זו מתבצעות רק על ידי המעביד והוא יכול לבחור שלא להפריש כספים לקרן, אלא להתחייב לשלמה על חשבונו. פנסיה צוברת - פנסיה שמשולמת לעמית בעקבות כספים שצבר על ידי הפקדות לקרן הפנסיה. ההפקדות מתבצעות על ידי העובד והמעביד, אך עובד יכול לחסוך בקרן פנסיה גם באופן עצמאי. פנסיה תקציבית נהוגה בישראל בקרב עובדי מדינה וגופים ציבוריים; שאר העובדים חוסכים בפנסיה צוברת הפועלת בשיטת ההכוונה העצמית.

שיטת ההכוונה העצמית מטילה על הפרטים את האחריות לבחור את קרנות הפנסיה שלהם ואת מסלולי ההשקעה הרצויים להם. במהלך שנות עבודתם העובדים יצברו בקרנות כספים ולאחר פרישתם לגמלאות, יקבלו קצבה בהתאם לסכומים שצברו בתוספת תשואה ובניכוי עלויות שונות כמו דמי ניהול. משמעות הדבר היא כי הפרטים הם אלו שנושאים בסיכון ובתרומה. ההחלטה שיש לקבל בכל הנוגע לחיסכון לגיל פרישה היא החלטה המורכבת ממספר רב של תתי החלטות, אשר קיימות ביניהן השפעות הדדיות והיא מחייבת בנוסף, שקלול של גורמים רבים ומגוונים. למשל, על הפרט להחליט כמה מהכנסותיו הוא רוצה ויכול להעביר לחיסכון לגיל הפרישה

¹משבר קרנות הפנסיה בישראל נגרם עקב גירעון אקטוארי אליו נקלעו שמונה קרנות פנסיה, שהיו במרביתן בשליטת ההסתדרות הכללית. הגירעון נמשך שנים רבות והסיבה לו נעוצה בניהול לקוי של הקרנות. לאחר נקיטת פעולות רבות ומגוונות לפתרון המשבר, ללא הצלחה, הולאמו קרנות הפנסיה ותמונת המצב של שוק קרנות הפנסיה השתנתה לחלוטין.

– החלטה זו נגזרת בין היתר גם מרמת הכנסתו החודשית לעומת גודל הוצאותיו החודשיות. החלטה זו תקבע את סכום הקצבה אשר תעמוד לרשות החוסך לאחר פרישה, ועליו לתת את הדעת באם סכום זה יספיק לו לשמירה על רמת חיים ראויה. עליו לבחון את הפנסיה הצפויה לו על בסיס הפרשותיו והפרשות מעסיקו ולהחליט אם היא מספקת או שעליו להוסיף הפרשות פרטיות על מנת שיעגיע להכנסה סבירה. החלטה נוספת נדרשת בהקשר של הכיסויים הביטוחיים שהפרט רוצה שיהיו לו – אובדן כושר עבודה, ביטוח למקרה מוות, שארית ועוד. ככל שיגדל הכיסוי הביטוחי, כן יקטן סכום החיסכון לפרישה. הפרט גם צריך לבחור את קרן הפנסיה הרצויה לו על בסיס רמת השירות, איכות ניהול הסיכונים שבקרון וגובה דמי הניהול אשר מקטינים את החיסכון ואשר נתונים למשא ומתן. ישנם אין ספור גורמים נוספים שהפרט צריך לשקלל בהחלטתו וללא ספק מדובר בהחלטה שמצריכה רמות גבוהות יותר מאי פעם של יכולת להבין סוגיות פיננסיות. נהוג לכנות יכולת זו "אוריינות פיננסית".

סוגיית האוריינות הפיננסית נחקרה במדינות שונות ואכן נמצא שאוריינות פיננסית גבוהה משפיעה על תכנון הפרישה: משקי בית בהם קיים יותר ידע פיננסי, הינם בעלי סבירות גבוהה יותר לתכנון הפרישה (Lusardi and Mitchell, 2009). אולם מאחר ורוב הפרטים הם חסרי כישורים פיננסיים מתאימים, הם אינם מסוגלים להתמודד עם קבלת החלטה זו (Maarten and Alessie, 2009). מחקר שנערך באוסטרליה מצא כי רק שליש מהעובדים יודעים להעריך את שיעור ההפרשה שהמעסיקים נדרשים להפריש בעבורם, או מצליחים להעריך כמה עליהם לחסוך לגיל פרישה (Worthington, 2008). לפיכך, על אף שהחלטה על החיסכון הפנסיוני מהווה אחת ההחלטות החשובות ביותר שהפרט מקבל במהלך חייו הבוגרים היא נמצאה מאופיינת בתחושה של בלבול, אפטיה וחוסר אמון. היא אינה מיועדת ורציונלית עד כדי כך שלרוב הפרטים אפילו אינם מחפשים מידע על מנת שסייע בידם לקבל החלטות שקולות, הם הופכים אדישים לחלוטין לתכנון פיננסי אפקטיבי לפרישה ועל אף יכולת הבחירה, רוב התוכניות הפנסיוניות הן תוכניות של ברירת מחדל (Byrne, 2004). ובהקשר הישראלי, למרות שמערכת הפנסיה בישראל מאפשרת לקרנות הפנסיה להציע לעמיתיהן מסלולי חיסכון מגוונים המותאמים לקבוצות הגיל השונות, ולמרות שהקרנות המסלוליות נבדלות זו מזו במסלולי ההשקעה שלהן (ולפיכך גם ביחס בין התשואה לסיכון שהן מציעות), מידת האוריינות הפיננסית הנמוכה נמנית בין הגורמים בגינם צרכנים אינם מבצעים בחירה כלשהי.

ידע העובדים מוגבל ביותר לא רק לגבי תוכניות פרישה באופן כללי אלא גם לגבי תוכניות הפרישה שלהם עצמם (Byrne and Rohdes, 2006). באופן כללי, הם אינם מסוגלים אפילו לזהות אילו מבין קרנות הפנסיה

בעלות ביצועים גבוהים לעומת האחרות (Gharghori, Sujoto and Veeraraghavan, 2008). למרות שהיקף המידע הזמין בישראל גדל משמעותית בשנים האחרונות, בין היתר על ידי כלי המידע אשר פותחו על ידי אגף שוק ההון ("גמל נט", "פנסיה נט"), המסייעים להפצת המידע ולהגברת התחרות בין הגופים המספקים חיסכון לטווח ארוך (שיפנבאואר, 2007), הפרטים אינם מחפשים מידע לשם קבלת החלטות חיסכון פנסיוני. הסיבות הנכללות בתשובות הפרטים לשאלה מדוע אינם מחפשים אחר מידע רלוונטי כללו: חוסר במידע מתאים, יותר מדי מידע לעיבוד, תחושת בלבול, תחושת אפטיה. רוב הפרטים נמצאו גם בורים בנושא השפעות החשיפה ההולכת וגדלה לסיכון (Harisson, Waite, and White, 2006), וכך הפרטים כיום אינם חוסכים מספיק על מנת לשמור על רמת חיים סבירה לאחר פרישה לגמלאות. מחקרים הוכיחו כי הפרטים אינם מסוגלים לנהל את חשבונות הפרישה שלהם וכעת, כשהאחריות לחשבונות נופלת על כתפיהם, ישנה סבירות גבוהה שכאשר יפרשו, המדינה תאלץ לספק להם מקורות הכנסה אלטרנטיביים הולמים (Byrne, 2004). מחקר שבוצע בארה"ב מצא כי האמריקאים אינם חוסכים מספיק לפרישה וכי במידה וירצו לפרוש בגיל 62, לא יוכלו להתקיים מחסכונותיהם (Mitchell and Moore, 1998). לאור זאת מחקרנו אף בחן את מידת האחריות שמייחסים הפרטים לגורמים חיצוניים בשמירה על רמת חיים נאותה בגיל הפרישה, וממצאינו מורים כי כ-92% מהמשיבים מטילים אחריות זו על הממשלה, וכי 79%-75% מהמשיבים רואים במקום העבודה את האחראי, בין אם יש או אין בידיהם חסכון פנסיוני. לעומת זאת, מצאנו כי רק כ-60% רואים בעצמם או בן/בת זוגם אחראים לרמת חייהם לאחר הפרישה.

בנוסף לבעיית תת-החיסכון, מגמת הפרישה המוקדמת אשר באה לידי ביטוי בירידה בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה בכל המגזרים בגילים מאוחרים (מזר, 2006), יחד עם העלייה המתמדת בתוחלת החיים (בין 8 ל-9 שנים ב-34 השנים האחרונות), מעצימות באופן קיצוני את בעיית היעדר החיסכון המספיק של הפרטים לפרישה. המשמעות היא כי הפרטים חוסכים על פני מספר קטן יותר של שנים וכעת חיסכון זה אמור להספיק להם למספר אפילו רב יותר של שנים. בהיבט המקרו כלכלי, מדובר בהגדלת יחס התלות של אוכלוסיית הפורשים באוכלוסיית המשתייכים לכוח העבודה. כבר כיום מדינות העולם המערבי סובלות מעוני חמור בקרב אוכלוסיית הקשישים עקב היעדר חיסכון מספיק בתקופת העבודה. ממצאי המוסד לביטוח לאומי מצביעים בישראל על שיעור עוני של 22.7% (!) בשנים האחרונות. ראוי לציין כי מדובר בשיעור גבוה גם באופן יחסי לארצות OECD, בהן ממוצע תחולת העוני עומד על 14.7% נכון לשנת 2008. בהתבוננות על נתוני רמת הכיסוי הפנסיוני של האוכלוסייה המשתייכת לכוח העבודה בישראל ניתן לראות כי בישראל רמת הכיסוי הפנסיוני בקרב העובדים השכירים נמוכה

ובקרב העצמאיים אפילו נמוכה יותר (יוסף וספיבק, 2005). הצפי הוא כי באם יימשך המצב הנוכחי, בעיה זו, המשפיעה הן על הפרט והן על הכלל תחמיר במידה רבה. צו ההרחבה לפנסיית חובה, אשר נכנס לתוקף ב-1.1.2008 ולפיו כל עובד שאין לו הסדר פנסיוני מיטיב זכאי להיות מבוטח בפנסיה מקיפה אשר תכלול גם כיסויים ביטוחיים למקרה של מוות ונכות, אינו צפוי להביא לשיפור של ממש במצבם של כל הקשישים כפי שאולי היינו מצפים, שכן גובה ההכנסות ורמת השכר החייב בביטוח פנסיוני מבטיחים פנסיה נמוכה ביחס לשכר. שיעורי ההפרשות עולים באופן הדרגתי החל משנת 2008, בה הם עומדים על סך כולל של 2.5% (הפרשות עובד ומעביד) בלבד ועד לשנת 2013, בה הם עומדים על סך כולל של 15% בלבד. בנוסף לכך, הוצאות דמי הטיפול והניהול אשר על המבוטח לשלם לקרן הפנסיה או לקופת הגמל גבוהות יחסית (Gavious, Spivak and Yosef, 2009). ראוי להדגיש בהקשר זה כי מדובר בצו הרחבה להסכם קיבוצי ולא בחוק, לפיכך לא נקבעו סנקציות למעביד אשר יפר את הצו, ולכן עשוי להיווצר קושי משמעותי בניסיון לאוכפו. למרות זאת, האיום הנסתר בצו ההרחבה נגרם מעצם קיומו, שכן, מדובר במצב מסוכן ביותר בעבור הפרטים אשר עשויים כעת "לסמוך" על הממשלה בכל הנוגע לכספי הפנסיה שלהם ולהימנע מקבלת החלטות שקולות בנושא מתוך אמונה כי יוכלו להישען על פנסיית החובה כמקור הכנסה מיטבי לאחר פרישתם לגמלאות.

ניסיונות מצד ממשלות שונות להימנע ממצב בו אזרחיהן הגמלאים יהפכו לנטל כלכלי על כוח העבודה בגין קצבאות מסוגים שונים המשולמות לפורשים העניים, גורמות לממשלות לפעול על מנת לעודד חיסכון פנסיוני (Jenkins, 2005), בין היתר דרך תמריצים (הקטנת תשלומי המס). התמריץ המשמעותי ביותר מסופק על ידי זיכויי מס וניכויי מס שונים. למרות שבמרבית המקרים, בבחינה אובייקטיבית, התמריצים מקטינים את תשלום המסים של הפרט באופן משמעותי ביותר ולכן משפיעים לטובה על כדאיות החיסכון הפנסיוני, הבלבול הקיים בקרב הפרטים בכל הנוגע לחיסכון הפנסיוני יוצר חוסר אמון בקרבם וכך השפעת התמריצים המיוחלת הופכת כמעט חסרת משמעות בהשפעתה על חסכון הפרטים לפרישה (Harisson, Waite and White, 2006). הצעות לפתרון הבעיה דרך הטמעת ידע פיננסי באוכלוסייה בה קיים כיום חוסר משווע בידע פיננסי קשות ביותר למימוש, שכן מדובר בתהליך ארוך, קשה ביותר ליישום ויקר מאוד לאור מורכבות הנושא והשינויים התכופים בעולם ההשקעות ובמערכת הפנסיונית.

מחקר זה בוחן דרך חלופית להשפיע על התנהגות החיסכון לפרישה של הפרט, וזאת דרך השפעה על עמדותיו, שכן עמדות הפרט מהוות את הבסיס לקבלת החלטותיו. אנו בוחנים כיצד עמדות הפרט בכל הנוגע

לפרישה מהעבודה קשורות להתנהגות החיסכון לפרישה. אנו עושים זאת באמצעות ניתוח נתוני סקר ארצי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך בשנת 2002, אך תוצאותיו בהקשר הפנסיוני לא נותחו ולא פורסמו מעולם. בנוסף, אנו מנתחים את התנהגות החוסכים ביחס לפנסיה באמצעות הפצת שאלון ייעודי אשר נתוניו נאספו במהלך יולי 2010. המטרה היא להשתמש בידע הנצבר על מנת להשפיע על עמדות הפרט הרלוונטיות, כך שהתנהגות החיסכון שלו תהפוך מיוזעת ורציונלית ותגרום לו לחפש עצה מקצועית, וליצור חיסכון פנסיוני שיאפשר לו לשמור על רמת חיים סבירה בעת פרישתו לגמלאות. התנהגות מיוזעת של חיסכון לפרישה תמנע עוני בקרב אוכלוסיית הקשישים וגם תמנע פגיעה באוכלוסיה העובדת באמצעות הגבלת הנטל הכלכלי עליה. אנו מוצאים כי עמדות בנושאים: הצורך לפרוש בגיל מסוים, הגיל בו יש להתחיל לתכנן פיננסית את הפרישה, אופטימיות לגבי מצב כלכלי עתידי, הקדשת מחשבה לשנים שלאחר הפרישה ויחוס אחריות לגורמים שונים בכל הנוגע לשמירה על רמת חיים סבירה אחר הפרישה לגמלאות נמצאו בעלות השפעה על החיסכון הפנסיוני. לפיכך, השפעה על עמדות הציבור בנושאים אלה צפויה לסייע בשיפור מצב הפנסיונרים העתידיים.

2. עמדות הפרט ביחס לחיסכון הפנסיוני²

מחקר זה בוחן כיצד עמדות הפרט השונות בנושא הפרישה לגמלאות מהוות בסיס להחלטות החיסכון לפנסיה של הפרט. באופן כללי, המושג עמדה נוגע ליחסיו של האדם עם עולמו החברתי והחומרי ועם עצמו ולנטייתו להעריך אנשים, חפצים או נושאים לחיוב, או לשלילה. העמדה מהווה מעין מורה דרך כללי, אשר מסביר חלק ניכר מהתנהגותו של הפרט. העמדות מנחות את התנהגותו של האדם בתחומים שונים ומטרתן הינה לסייע לפרט בהכנסת סדר וארגון לעולמו, הן חוסכות לו את האנרגיה הנדרשת ממנו מבחינה מחדש של התנהגותו, בכל פעם בה הוא נתקל בגירוי. העמדה מועילה לפרט כשהיא מסייעת לו לקבל תגמולים או להימנע מעונש. על פי תיאורית האיזון ההכרתי של היידר, המניע לרכישת עמדות ולשינוי עמדות, הוא צורך הפרט לשמור על איזון הכרתי בעולמו. על פי גישת הערך הצפוי/תאורית התגובה הקוגניטיבית, הפרט הוא יצור שקול וחושב, שיאמץ את העמדות אשר מהן הוא יפיק את מירב התגמולים. קיימות שלוש דרכים לרכישת עמדות: 1. התניה קלאסית – מתבצעת על ידי למידת קשר בין אירועים. 2. התניה אופרנטית – מתבצעת על ידי למידת קשר בין פעולה ותוצאותיה, משמע, הפרט נוטה לחזור על פעולות שנתנו לו תוצאות חיוביות ולהימנע מפעולות שתוצאותיהן היו שליליות. 3. למידה תצפיתית – מתבצעת באמצעות התבוננות באנשים שמסביב וחקויים. הקשר שבין התנהגות

² "פסיכולוגיה חברתית", יח' 4, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.

הפרט והעמדה מושפע גם מבהירות העמדה. ככל שלפרט מידע רב יותר בנושא, כן תהיה העמדה בהירה יותר. ניתן לומר כי עמדותיו של הפרט בנושא החיסכון הפנסיוני נרכשות דרך למידה תצפיתית, שכן, למידת הקשר שבין חיסכון פנסיוני ותשלומים פנסיוניים מתבצעת רק לאחר פרישת הפרט. בעוד הפרט משתייך לכוח העבודה, למידתו מתבצעת באמצעות התבוננות באנשים שמסביב וחיקויים. הבעייתיות שבלימוד מסוג זה היא השוני הקיים בין פרט לפרט במאפיינים ובצרכים הפיננסיים והשוני שחל במערכת הפנסיונית על פני השנים האחרונות – המעבר לשיטת ההכוונה העצמית. בנוסף, מאחר ולמרבית הפרטים מידע מועט ביותר בכל הנוגע לחיסכון לגיל פרישה, ניתן לומר כי בהירות עמדותיהם בנושא מועטה. על מנת ליצור שינוי בהתנהגות החיסכון של הפרטים לפרישה, יש צורך להשפיע על עמדות הפרט. קיימים שלושה תהליכי השפעה, אשר באמצעותם ניתן לשנות את עמדות הפרט: 1. התרצות – שינוי עמדה על מנת להשביע את רצונו של מישהו אחר שיכול להעניק לו תגמולים, במקרה זה היכולת לשנות את העמדה תהיה באמצעות שינוי מערכת התגמולים. 2. הזדהות – אימוץ עמדה כדרך להבעת הערצה וחיבה לזולת או רצון להידמות לו, במקרה זה ניתן לשנות עמדה על ידי יצירת דמויות הזדהות חדשות. 3. הפנמה – שינוי עמדה משום שכנוע בצדקת הדרך, במקרה זה שינוי העמדה יכול להתבצע על ידי שכנוע האדם באמצעות שימוש בנימוקים חזקים והוכחות. בחיי היום-יום שלושת התהליכים אינם קיימים בצורתם הטהורה, אלא משולבים זה בזה, לפיכך השפעה מיטבית על עמדות הפרט בנושא החיסכון לגיל פרישה חייבת לשלב בין תהליך ההתרצות לתהליך ההזדהות ולתהליך ההפנמה.

3. שיטת המחקר

המחקר המוצג במאמר זה הוא מחקר מסוג Cross Sectional, משמע, הפרטים באוכלוסייה נדגמו רק פעם אחת. למרות זאת, המחקר ינתח נתונים שנאספו במסגרת שני מחקרים שונים ואשר נערכו בשתי נקודות זמן שונות: 1. סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2002, אשר עסק בהסדרי הפנסיה והחיסכון לגיל פרישה, ואשר תוצאותיו בהקשר של החסכון הפנסיוני מעולם לא נותחו ופורסמו. לפיכך ניתוח נתוני הסקר נערך כאן לראשונה והוא נעשה מתוך מטרה לזהות את מערכת הקשרים הרלוונטית שבין עמדות הפרט בנושאי הפרישה לבין תכנון הפרישה והחיסכון הפנסיוני. 2. סקר אשר נערך במסגרת מחקר זה ביולי 2010, אשר עוסק אף הוא בעמדות הפרטים בנושאי הפרישה ובתכנון הפרישה והחיסכון הפנסיוני. סקר זה כולל הן את השאלות הרלוונטיות אשר נכללו במסגרת סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה – במטרה לזהות באם חלו שינויים והשפעות שונות על ציר הזמן, והן

שאלות נוספות רלוונטיות במטרה לזהות את עמדות הציבור בכל הנוגע לפרישה ואת קשריהן עם תכנון הפרישה והחיסכון הפנסיוני כיום.

הניתוח הסטטיסטי של הנתונים התבצע בהתבסס על שתי שיטות:

1. רגרסיה לוגיסטית מרובת משתנים אשר בוצעה פעם אחת על נתוני סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ופעם נוספת על נתוני הסקר העדכני אשר בוצע במסגרת מחקר זה, תוצאות הרגרסיות מוצגות בחלק הממצאים. שיטת הרגרסיה הלוגיסטית מרובת המשתנים נבחרה מאחר והמשתנה התלוי במחקר זה – קיום/היעדר קיומו של חיסכון פנסיוני, הינו שמי/דיכוטומי, כלומר בעל קטגוריות 0 או 1 ומאחר וקיימים משתנים בלתי תלויים רבים.

2. בחינת שונות בין קבוצת בעלי החיסכון הפנסיוני לקבוצת מחוסרי החיסכון הפנסיוני, ביחס למשתנים המפורטים בהשערות המחקר. בחינת השונות בין הקבוצות בוצעה על נתוני סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כאשר בחינת מובהקות ההבדל התבצעה בהתאם למשתנה הנמדד וכמפורט בממצאי המחקר.

שאלות המחקר מלמדות על הקשר שבין עמדות הפרט והחלטות החיסכון שלו לפנסיה, כאשר כל סוג של עמדה, שהיא משתנה תיאורטי, כוללת מספר שאלות מחקר, שמהוות משתנים אופרציונליים שלה, על מנת לשקפה באופן טוב ומקיף יותר. התייחסות מקיפה מאפשרת הצעת דרך יעילה יותר להשפיע על עמדות אלה על מנת לשנותן כך שהחלטות החיסכון של הפרטים תהיינה טובות יותר, אם דרך קבלת ייעוץ מקצועי ואם דרך השקעה ניכרת יותר בלימוד הנושא. לפיכך, רווחת הפרט, כמו גם רווחת הכלל צפויות להשתפר בעקבות השינוי. אנו מבחינים בין ארבע קבוצות של שאלות מחקר, וקבוצה של שאלות דמוגרפיות:

- *שאלות המחקר בנושא עמדת הפרט בנוגע לגיל הפרישה* בוחנות את הקשר שבין החיסכון הפנסיוני לעמדות הפרטים לגבי הצורך לחייב אנשים לפרוש מהעבודה בגיל מסוים, לגבי רצונם לעבוד בתשלום גם לאחר גיל הפרישה ולגבי הגיל אשר עד אליו הם היו רוצים לעבוד בתשלום.

- *שאלות המחקר בנושא עמדת הפרט לגבי העתיד* בוחנות את הקשר שבין החיסכון הפנסיוני לעמדות הפרטים לגבי מספיקות הכנסותיהם לאחר הפרישה ולגבי האופטימיות שלהם לגבי העתיד בנוגע לחייהם באופן כללי ולמצבם הכלכלי ספציפית.

- *שאלות המחקר בנושא עמדת הפרט לגבי הגורם האחראי להבטחת סטנדרט חיים סביר לאחר הפרישה* בוחנות את הקשר שבין החיסכון הפנסיוני לרמת הטלת האחריות של הפרטים על גורמים שונים ובכללם

המדינה, מקום העבודה, בן/בת הזוג ובני משפחה אחרים, לשמירה על רמת חיים סבירה בעבורם לאחר פרישתם.

- שאלות המחקר בנושא עמדת הפרט בנוגע לתכנון הפרישה בוחנות את הקשר שבין החיסכון הפנסיוני לרמת הקדשת המחשבה של הפרטים לשנים שלאחר פרישתם ולעמדתם בנוגע לגיל בו יש להתחיל בתכנון החיסכון הפנסיוני.
- המשתתפים הדמוגרפיים אשר קשריהם לקיומו של חיסכון פנסיוני נבחנו במסגרת המחקר הם: גיל, מין, מצב משפחתי, דת, דתיות והכנסה.

4. נתונים

במסגרת המחקר נעשה שימוש הן בנתונים ראשוניים והן בנתונים משניים: הנתונים המשניים הם הנתונים אשר נאספו בסקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2002 והנתונים הראשוניים הם הנתונים אשר נאספו במסגרת מחקר זה. להלן תהליך הדגימה אשר נקט במסגרת המחקר:

א. אוכלוסיית הסקר – כלל האוכלוסייה הקבועה בישראל, מגיל 20 ומעלה.

ב. שיטת הדגימה – דגימת נוחות (לפיכך אין מסגרת דגימה).

ג. גודל המדגם – כ- 200 משיבים.

ד. שיטת הסקר – שאלון. למשיבים הועברו שאלונים והם נתבקשו למלאם.

תהליך הדגימה בו נקטה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מורכב מ:

א. אוכלוסיית הסקר – כלל האוכלוסייה הקבועה בישראל, מגיל 20 ומעלה, במשקי הבית בכל צורות

היישוב בישראל וכן דיירי המוסדות אשר שוהים במוסד שלא לצרכים טיפוליים, כמו מעונות

סטודנטים ומרכזי קליטה.

ב. מסגרת הדגימה – קובץ מרשם התושבים המעודכן לינואר 2001, לאחר ניכוי אלו אשר אינם שייכים

לאוכלוסיית הסקר, כמו בני 0-19.

ג. שיטת הדגימה – דגימה הסתברותית המשלבת בין דגימת אשכולות ודגימת שכבות. משמע, תוצאות

הסקר ניתנות לייחוס לכלל אוכלוסיית הסקר.

ד. גודל המדגם – כ- 7000 משיבים.

ה. שיטת הסקר – ראיון אישי. מראייני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ביצעו ראיונות מסוג פנים אל פנים, בהשתמש במחשבים ניידים. הראיונות נערכו בעברית, רוסית וערבית ונמשכו כשעה.

5. ממצאים

5.1. ניתוח סקר הל'ס

להלן פירוט תוצאות הרגרסיה אשר בוצעה על נתוני סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. לבדיקת ההשערות בוצעה רגרסיה לוגיסטית. מודל הרגרסיה מסביר שיעור ניכר מהשונות (67.3%). המודל כולו, כמו גם כל אחד מהמשתנים הנכללים בו, מובהקים סטטיסטית.

טבלה 1: תוצאות הרגרסיה של נתוני סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

	Predicted					
Overall Percentage	67.3					
Variables in the Equation						
	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Sex - x1	-.297	.060	24.301	1	.000	.743
Marital			156.194	4	.000	
marital(1) – x2	.980	.092	113.231	1	.000	2.664
marital(2) – x3	.747	.351	4.531	1	.033	2.111
marital(3) – x4	.489	.154	10.088	1	.001	1.630
Age – x5	.006	.002	8.418	1	.004	1.006
Jew – x6	1.205	.093	169.210	1	.000	3.336
Need to retire – x7	-.475	.062	58.206	1	.000	.622
Government responsibility – x8	-.125	.045	7.722	1	.005	.882
Family responsibility – x9	-.063	.030	4.282	1	.039	.939
age_plan – x10	-.007	.003	6.260	1	.012	.993
Constant	-.921	.209	19.447	1	.000	.398

משוואת תוצאות הרגרסיה היא:

$$y = -0.921 - 0.297x_1 + 0.98x_2 + 0.747x_3 + 0.489x_4 + 0.006x_5 + 1.205x_6 - 0.475x_7 - 0.125x_8 - 0.063x_9 - 0.07x_{10}$$

המשתנים המסבירים המוצגים במשוואה מפורטים בטבלת הרגרסיה המוצגת לעיל. במסגרת המודל נבחנו ההשערות כי:

1. עמדה חיובית של הפרט בדבר הצורך לפרוש לגמלאות בגיל מסוים תשפיע לחיוב על קיומו של חיסכון פנסיוני.

2. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריות המוטלת על הממשלה לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
3. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריות המוטלת על בני משפחתו (שאינם בן/בת הזוג) לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
4. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לגיל בו יש להתחיל את התכנון הפיננסי לגיל פרישה, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
5. לגברים תהיה בסבירות גבוהה יותר חיסכון פנסיוני, בהשוואה לנשים.
6. לפרטים נשואים/ות תהיה בסבירות גבוהה יותר חיסכון פנסיוני, בהשוואה לאחרים (גרושים/ות, רווקים/ות, פרודים/ות ואלמנים/ות).
7. קיים קשר חיובי בין גילו של הפרט, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
8. ליהודים תהיה בסבירות גבוהה יותר חיסכון פנסיוני, בהשוואה למשתייכים לדתות אחרות (כמו מוסלמים, נוצרים וכו').

משתני העמדה בנוגע לצורך לפרישה לגמלאות בגיל מסוים ולגבי מידת האחריות שמייחס הפורש לממשלה, שתשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, כמו גם המשתנים הדמוגרפיים: מין, מצב משפחתי ודת, מנבאים היטב את המשתנה התלוי (קיומו או היעדרו של חיסכון פנסיוני). לעומת זאת, השפעת משתני העמדה בנוגע למידת האחריות שמייחס הפרט לבני משפחתו (שאינם בן/בת הזוג), שישמרו בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, כמו גם עמדת הפרט בנוגע לגיל בו לדעתו יש להתחיל בתכנון פיננסי לגיל הפרישה והמשתנה הדמוגרפי גיל, נמצאה נמוכה יותר. מניתוח הרגרסיה עולה כי משתנה הדת הוא המשתנה המסביר החזק ביותר. בהתאם להשערת המחקר, אכן נמצא כי ליהודים חיסכון פנסיוני בשיעורים גבוהים יותר, בהשוואה לפרטים המשתייכים לדתות אחרות. כן נמצא שקיים קשר חיובי בין הגיל לבין הכיסוי הפנסיוני, כלומר, עם העלייה בגיל, עולה שיעור בעלי הכיסוי הפנסיוני (ללא קשר להיקף הכיסוי, אשר באופן טבעי גדל עם הגיל וההפרשות הפנסיוניות). לנשואים/ות אכן כיסוי פנסיוני בשיעורים גבוהים, בהשוואה למשתייכים/ות למצבים משפחתיים אחרים. נמצא קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לגיל בו יש להתחיל תכנון פיננסי לגיל פרישה, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני, כלומר, ככל שהפרט מאמין כי יש להתחיל את התכנון הפיננסי לגיל פרישה בגיל צעיר יותר, כן גדל הסיכוי כי הוא יהיה בעל חיסכון פנסיוני. נמצא כי עמדה חיובית של הפרט בדבר הצורך לפרוש משפיעה לחיוב

על קיומו של היסכון פנסיוני, כלומר, פרטים המאמינים כי יש לפרוש בגיל מסוים מהעבודה, הינם בעלי היסכון פנסיוני בהסתברות גבוהה בהשוואה לאלה שאינם חושבים כי יש לפרוש בגיל מסוים.

מספר קשרים אשר שוערו, הופרכו במודל הרגרסיה. בניגוד למשוער, נמצא כי קיים היסכון פנסיוני בשיעורים גבוהים יותר דווקא בקרב קבוצת הנשים, בהשוואה לקבוצת הגברים. כמו כן נמצא בניגוד למשוער, כי קיים קשר חיובי בין עמדת הפרט בנוגע לתפיסת הפרט את מידת אחריות הממשלה ואחריות קרובי משפחה (שאינם בן/בת הזוג) לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של היסכון פנסיוני.³

5.2. ניתוח סקר 2010

להלן פירוט תוצאות הרגרסיה אשר בוצעה על נתוני הסקר אשר בוצע לצורך מחקר זה במהלך 2010

טבלה 2: תוצאות הרגרסיה של נתוני הסקר הראשוני

Predicted						
Overall Percentage	82.2					
Variables in the Equation						
	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Sex – x1	-2.210	.700	9.981	1	.002	.110
Salary – x2	-.518	.215	5.806	1	.016	.596
Thought given to retire – x3	-.635	.268	5.613	1	.018	.530
Constant	5.081	1.752	8.407	1	.004	160.865

משוואת תוצאות הרגרסיה היא

$$y = 5.081 - 2.21x_1 - 0.518x_2 - 0.635x_3$$

המשתנים המסבירים המוצגים במשוואה מפורטים בטבלת הרגרסיה המוצגת לעיל.

במסגרת המחקר נבחנו ההשערות הר"מ:

³ המשתנים המפורטים להלן לא הוכנסו מלכתחילה למשוואה הרגרסיה עקב שיעור גבוה של היעדר מענה:

- א. נכונות להמשיך ולעבוד גם לאחר גיל הפרישה – היעדר מענה בשיעור של 95.1%.
- ב. הגיל שעד אליו הפרט היה רוצה להמשיך ולעבוד בתשלום – היעדר מענה בשיעור של 97.2%.
- ג. ציפיות הפרט להכנסה מספקת לשמירה על סטנדרט חיים סביר לאחר גיל הפרישה – היעדר מענה בשיעור של 75.3%.
- ד. הקדשת מחשבה של הפרט לפרישה – היעדר מענה בשיעור של 75.5%.
- ה. רמת ההכנסה של הפרט – היעדר מענה בשיעור של 46.1%.

1. עמדה חיובית של הפרט בדבר הצורך לפרוש לגמלאות בגיל מסוים תשפיע לחיוב על קיומו של חיסכון פנסיוני.
2. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריות המוטלת על הממשלה לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
3. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריות המוטלת על בני משפחתו (שאינם בן/בת הזוג) לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
4. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריות המוטלת על מקום העבודה לשמור בעבורו על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
5. קיים קשר חיובי בין עמדת הפרט בנוגע לאחריותו ו/או אחריות בן/בת זוגו לשמור על רמת חיים סבירה לאחר פרישתו לגמלאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
6. קיים קשר שלילי בין עמדת הפרט בנוגע לגיל בו יש להתחיל את התכנון הפיננסי לגיל פרישה, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
7. קיים קשר חיובי בין הקדשת מחשבה לפרישה לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
8. קיים קשר שלילי בין הגיל אשר עד אליו הפרט היה רוצה להמשיך לעבוד בתשלום, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
9. קיים קשר חיובי בין הערכת הפרט כי הכנסותיו בעת פרישה תספקנה לו לשמירה על רמת חיים סבירה, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
10. קיים קשר שלילי בין מוכנותו של הפרט להמשיך לעבוד לאחר גיל פרישה, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
11. קיים קשר שלילי בין אופטימיות הפרט בכל הנוגע למצבו הכלכלי במספר השנים הבאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
12. קיים קשר שלילי בין אופטימיות הפרט בכל הנוגע לחייו באופן כללי במספר השנים הבאות, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.
13. לגברים תהיה בסבירות גבוהה יותר חיסכון פנסיוני, בהשוואה לנשים.
14. לפרטים נשואים/ות תהיה בסבירות גבוהה יותר חיסכון פנסיוני, בהשוואה לאחרים (גרושים/ות, רווקים/ות, פרודים/ות ואלמנים/ות).
15. קיים קשר חיובי בין גילו של הפרט, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.

16. קיים קשר שלילי בין דתיותו של הפרט, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.

17. קיים קשר חיובי בין הכנסתו של הפרט, לבין קיומו של חיסכון פנסיוני.

לבדיקת ההשערות בוצעה רגרסיה לוגיסטית. מודל הרגרסיה מסביר שיעור ניכר מהשונות (82.2%). המודל כולו, כמו גם כל אחד מהמשתנים הנכללים בו, מובהקים סטטיסטית. משתנה העמדה בנוגע להקדשת מחשבה לפרישה, כמו גם המשתנה הדמוגרפי: הכנסה, מנבאים היטב את המשתנה התלוי (קיומו או היעדרו של חיסכון פנסיוני). לעומת זאת, השפעת המשתנה הדמוגרפי מין, נמצאה נמוכה יותר. מניתוח הרגרסיה עולה כי משתנה ההכנסה הוא המשתנה המסביר החזק ביותר. בהתאם להשערת המחקר, נמצא כי אכן הקדשת מחשבה לפרישה משפיעה לחיוב על החיסכון הפנסיוני, לגברים אכן שיעור חיסכון פנסיוני גבוה בהשוואה לנשים ועלייה ברמת ההכנסה משפיעה לחיוב על החיסכון הפנסיוני.⁴

השוואה בין תוצאות הרגרסיה של סקר הלמ"ס לתוצאות הרגרסיה של הסקר העדכני (קרי, השוואה בין נתוני 2002 לנתוני 2010, בכפוף להסתייגויות הנובעות מהיקפי המדגמים ומבניהם) מצביעה על משתנים מסבירים חזקים שונים אמנם, אך קשורים ביניהם ביחס לעמדות אותן הם מייצגים. מתוצאות סקר הלמ"ס עולה, כי העמדות המסבירות החזקות ביותר הן העמדה לפיה יש לפרוש בגיל מסוים והעמדה המטילה אחריות על הממשלה לשמירה על רמת חיים סבירה בעבור הפורש לאחר פרישתו. מתוצאות המחקר העדכני שנערך עולה כי המסביר החזק הוא הקדשת מחשבה לפרישה. נראה כי גדלי המדגמים השונים השפיעו על התוצאות כך שהן אינן זהות בשתי הרגרסיות, אולם ניתן לומר כי הן משלימות האחת את השנייה, שכן, העמדה לפיה יש לפרוש בגיל מסוים מהווה תנאי מקדים להקדשת מחשבה לפרישה. לולא הצורך לפרוש בגיל כלשהו, לא היה צורך להקדיש מחשבה לפרישה כלל. יש לציין, כי כפי שיפורט בתת פרק 5.3 שלהלן, נתוני הלמ"ס מצביעים על שונות מובהקת בין בעלי חיסכון פנסיוני לבין מחוסרי חיסכון פנסיוני ביחס להקדשת מחשבה לפרישה. משמע, תוצאות סקר הלמ"ס תומכות בקשר החיובי שבין הקדשת מחשבה לפרישה לחיסכון פנסיוני. מתוך כך, נוכל להסיק כי השפעה על עמדות הפרטים באופן בו הם יכירו בצורך שלהם לפרוש עם הגעתם לגיל מסוים ובהתאם לכך יקדישו מחשבה לפרישה, צפויה

⁴ יצוין כי משתנה הדת לא הוכנס לרגרסיה עקב שיעור גבוה ביותר של משיבים יהודים (98% מהמשיבים), וכן כי המשתנים הנוספים

הנכללים בהשערות לא נכנסו לרגרסיה משום שאינם מוסיפים לניבוי.

לגרום להם לתכנן את החיסכון הפנסיוני שלהם, אם דרך קבלת ייעוץ מקצועי ואם דרך לימוד הנושא, כך שהם יחסכו די לפרישה ומצבם, כמו גם מצבה של כלל האוכלוסייה יוטב.

5.3. ניתוחי שונות

על מנת לקבל ידע מקיף יותר לגבי עמדות הציבור, ובנוסף לרגרסיות הלוגיסטיות, בוצעו ניתוחי שונות בין קבוצות, לבחינת ההבדלים בעמדות בין בעלי חסכון פנסיוני ומחסורי חיסכון פנסיוני. ניתוחי השונות בוצעו רק על נתוני סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לאור ההבדלים בגדלי המדגמים. להלן פירוט הממצאים בבחינת השפעת המשתנים הבלתי תלויים השונים על המשתנה התלוי:

5.3.1. הכנסה מספקת לאחר פרישה, לשמירה על רמת חיים סבירה.

קיים קשר בין הערכה זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. בקרב המעריכים כי תהיה להם הכנסה מספקת לשמירה על רמת חיים סבירה לאחר הפרישה לגמלאות, שיעור בעלי הכיסוי הפנסיוני (51.2%) גבוה באופן מובהק לעומת שיעור בעלי הכיסוי הפנסיוני בקרב המעריכים כי לא תהיה להם הכנסה מספקת לשמירה על רמת חיים סבירה לאחר פרישתם לגמלאות (34.2%). הקשר נמצא מובהק.

טבלה 3: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

Crosstabulation * פנסיה p125_grouped					
			פנסיה		Total
			no	Yes	
p125_grouped	יספיקו	Count % within פנסיה	277 34.2%	465 51.2%	742 43.1%
	לא יספיקו	Count % within פנסיה	534 65.8%	444 48.8%	978 56.9%
Total		Count % within פנסיה	811 100.0%	909 100.0%	1720 100.0%
Chi-Square Tests					
	Value	df	Asymp. Sig. (2- sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1- sided)
Pearson Chi-Square	50.496 ^a	1	.000		
Continuity Correction ^b	49.805	1	.000		
Likelihood Ratio	50.864	1	.000		
Fisher's Exact Test				.000	.000
Linear-by-Linear Association	50.466	1	.000		
N of Valid Cases	1720				

5.3.2. תחזית לגבי מצב כלכלי במספר השנים הבאות

קיים קשר מובהק בין תחזית זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. לאופטימיות של הפרט בנוגע למצבו הכלכלי במספר השנים הבאות יש קשר שלילי עם הכיסוי הפנסיוני. כ 38% מהמשיבים המאמינים כי מצבם הכלכלי ישתפר אינם

בעלי חסכון פנסיוני, לעומת כ 31% להם יש חסכון כזה. לעומת זאת, בקרב המאמינים כי מצבם לא ישתנה ל 34% אין חיסכון, לעומת 42% להם יש חסכון. גם בקרב המשיבים המאמינים כי מצבם יורע בעתיד רבים יותר הם בעלי חסכון פנסיוני (21%) לעומת חסרי חסכון (19%), אם כי הפרש זה קטן יחסית לקבוצות האחרות.

טבלה 4: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

פנסיה * Forecast economic situation in next few years

			פנסיה		Total
			no	Yes	
Forecast economic situation in next few years	Better	Count	1768	697	2465
		% within פנסיה	37.7%	30.6%	35.4%
	It won't change	Count	1599	956	2555
		% within פנסיה	34.1%	41.9%	36.7%
	Worse	Count	884	472	1356
		% within פנסיה	18.9%	20.7%	19.5%
	Don't know	Count	436	155	591
		% within פנסיה	9.3%	6.8%	8.5%
Total		Count	4687	2280	6967
		% within פנסיה	100.0%	100.0%	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	61.719 ^a	3	.000
Likelihood Ratio	62.145	3	.000
Linear-by-Linear Association	11.318	1	.001
N of Valid Cases	6967		

5.3.3. תחזית לגבי החיים במספר השנים הבאות

קיים קשר מובהק בין תחזית זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני; משיבים המאמינים כי מצבם ישתפר נוטים להיות חסרי חסכון, בהשוואה לקבוצות היותר פסימיות.

טבלה 5: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

פנסיה * Forecast life in next few years

			פנסיה		Total
			No	yes	
Forecast life in next few years	My life will get better	Count	2285	1027	3312
		% within פנסיה	48.8%	45.0%	47.5%
	My life won't change	Count	1329	770	2099
		% within פנסיה	28.4%	33.8%	30.1%
	My life will get worse	Count	600	300	900
		% within פנסיה	12.8%	13.2%	12.9%
	Don't know	Count	473	183	656
		% within פנסיה	10.1%	8.0%	9.4%
Total		Count	4687	2280	6967
		% within פנסיה	100.0%	100.0%	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	26.476 ^a	3	.000
Likelihood Ratio	26.429	3	.000
Linear-by-Linear Association	7.254	1	.007
N of Valid Cases	6967		

5.3.4. אחריות הממשלה לדאוג לפורש לסטנדרט חיים סביר לאחר הפרישה לגמלאות.

קיים קשר מובהק בין עמדה זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. משיבים חסרי היסכון פנסיוני מסכימים יותר עם הטענה כי הממשלה אחראית לרמת חיי הפורש לגמלאות.

טבלה 6: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

פנסיה * The government is responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living

			פנסיה		Total
			No	yes	
The government is responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living	To a very great degree	Count	2033	1086	3119
		% within פנסיה	44.3%	47.9%	45.5%
	To a great degree	Count	2196	1021	3217
		% within פנסיה	47.8%	45.1%	46.9%
	To a certain degree	Count	281	126	407
	% within פנסיה	6.1%	5.6%	5.9%	
	Not at all	Count	83	32	115
		% within פנסיה	1.8%	1.4%	1.7%
Total		Count	4593	2265	6858
		% within פנסיה	100.0%	100.0%	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	9.139 ^a	3	.027
Likelihood Ratio	9.167	3	.027
Linear-by-Linear Association	8.515	1	.004
N of Valid Cases	6858		

5.3.5. אחריות מקום העבודה לדאוג לפורש לסטנדרט חיים סביר לאחר הפרישה לגמלאות.

קיים קשר מובהק בין עמדה זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. ישנו קשר חיובי בין העמדה לפיה מקום העבודה אחראי במידה רבה מאוד לרמת חיים סבירה של הפרט לאחר פרישתו לגמלאות, לבין הכיסוי הפנסיוני.

טבלה 7: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

פנסיה * The workplace is responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living

			פנסיה		Total
			No	yes	
The workplace is responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living	To a very great degree	Count	1761	889	2650
		% within פנסיה	38.3%	39.2%	38.6%
	To a great degree	Count	1869	808	2677
		% within פנסיה	40.6%	35.6%	39.0%
	To a certain degree	Count	510	269	779
	% within פנסיה	11.1%	11.9%	11.3%	
	Not at all	Count	459	301	760
		% within פנסיה	10.0%	13.3%	11.1%
Total		Count	4599	2267	6866
		% within פנסיה	100.0%	100.0%	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	25.782 ^a	3	.000
Likelihood Ratio	25.490	3	.000
Linear-by-Linear Association	6.716	1	.010
N of Valid Cases	6866		

5.3.6. אחריות הפורש או בן/בת הזוג לדאוג לעצמם לסטנדרט חיים סביר לאחר הפרישה לגמלאות

קיים קשר מובהק בין עמדה זו לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. יש קשר חיובי בין העמדה לפיה האדם עצמו ובן/בת זוגו אחראים במידה רבה מאוד לדאוג לעצמם לרמת חיים סבירה לאחר פרישתם לגמלאות, לבין הכיסוי הפנסיוני.

טבלה 8: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה (כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

The retiree/spouse is responsible for insuring a reasonable standard of living * פנסיה Crosstab

			פנסיה		Total
			No	yes	
The retiree/spouse is responsible for insuring a reasonable standard of living	To a very great degree	Count פנסיה % within	1316 28.6%	682 30.1%	1998 29.1%
	To a great degree	Count פנסיה % within	1524 33.1%	653 28.8%	2177 31.7%
	To a certain degree	Count פנסיה % within	834 18.1%	359 15.8%	1193 17.4%
	Not at all	Count פנסיה % within	925 20.1%	575 25.3%	1500 21.8%
Total	Count פנסיה % within	4599 100.0%	2269 100.0%	6868 100.0%	

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	33.887 ^a	3	.000
Likelihood Ratio	33.650	3	.000
Linear-by-Linear Association	5.521	1	.019
N of Valid Cases	6868		

5.3.7. אחריות קרובי משפחה אחרים לדאוג לפורש לסטנדרט חיים סביר לאחר הפרישה לגמלאות

קיים קשר חיובי מובהק בין העמדה לפיה בני משפחה שאינם בן/בת הזוג אחראים במידה רבה מאוד לרמת חיים סבירה של הפרט לאחר פרישתו לגמלאות, לבין הכיסוי הפנסיוני.

טבלה 9: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה (כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

Relatives are responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living * פנסיה Crosstab

			פנסיה		Total
			No	yes	
Relatives are responsible for insuring retirees have a reasonable standard of living	To a very great degree	Count פנסיה % within	1641 35.6%	872 38.4%	2513 36.5%
	To a great degree	Count פנסיה % within	1882 40.8%	827 36.4%	2709 39.4%
	To a certain degree	Count פנסיה % within	562 12.2%	262 11.5%	824 12.0%
	Not at all	Count פנסיה % within	523 11.3%	308 13.6%	831 12.1%
Total	Count פנסיה % within	4608 100.0%	2269 100.0%	6877 100.0%	

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	17.520 ^a	3	.001
Likelihood Ratio	17.476	3	.001
Linear-by-Linear Association	.151	1	.698
N of Valid Cases	6877		

5.3.8 . הקדשת מחשבה לפרישה

קיים קשר חיובי מובהק בין הקדשת מחשבה לפרישה, לבין קיומו של כיסוי פנסיוני.

טבלה 10: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

Thought given to retirement * פנסיה Crosstabulation

			פנסיה		Total
			No	yes	
Thought given to retirement	A very great deal of thought	Count פנסיה % within	92 11.4%	83 9.2%	175 10.3%
	A great deal of thought	Count פנסיה % within	147 18.2%	204 22.7%	351 20.6%
	A little thought	Count פנסיה % within	173 21.5%	238 26.5%	411 24.1%
	I haven't thought about it	Count פנסיה % within	394 48.9%	373 41.5%	767 45.0%
Total	Count פנסיה % within	806 100.0%	898 100.0%	1704 100.0%	

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	15.653 ^a	3	.001
Likelihood Ratio	15.689	3	.001
Linear-by-Linear Association	2.231	1	.135
N of Valid Cases	1704		

5.3.9 . האם אנשים צריכים לפרוש כשהם מגיעים לגיל מסוים?

קיים קשר חיובי מובהק בין עמדת הפרטים בנושא הצורך לפרוש בגיל מסוים לבין קיומו של כיסוי פנסיוני.

טבלה 11: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

People should retire when they reach a certain age * פנסיה Crosstabulation

			פנסיה		Total
			no	Yes	
People should retire when they reach a certain age	Yes	Count % within People should retire when they reach age	1328 60.4%	870 39.6%	2198 100.0%
	No	Count % within People should retire when they reach age	3242 70.1%	1381 29.9%	4623 100.0%
Total	Count % within People should retire when they reach age	4570 67.0%	2251 33.0%	6821 100.0%	

Chi-Square Tests

	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	63.513 ^a	1	.000		
Continuity Correction ^b	63.075	1	.000		
Likelihood Ratio	62.609	1	.000		
Fisher's Exact Test				.000	.000
Linear-by-Linear Association	63.504	1	.000		
N of Valid Cases	6821				

5.3.10. הגיל להתחלת תכנון מקורות כספיים לפרישה

קיים קשר הפוך מובהק בין עמדת הפרטים בנוגע לגיל בו יש להתחיל תכנון מקורות כספיים לפרישה, לבין קיומו של כיסוי פנסיוני. ככל שלעמדת הפרטים יש להתחיל בתכנון בגיל צעיר יותר, כן גדל שיעור הכיסוי הפנסיוני. (P=0.000).

5.4. ניתוח משתנים דמוגרפיים

להלן פירוט תוצאות השפעתם של משתנים דמוגרפיים על שיעור הכיסוי הפנסיוני.

5.4.1. גיל

קיים קשר חיובי בין גיל וקיומו של כיסוי פנסיוני. ככל שהגיל עולה, כן עולה שיעור הכיסוי הפנסיוני. הקשר נמצא מובהק (P=0.000) במבחן Mann-Whitney וזו צדדי ומבחן Wilcoxon.

5.4.2. דת

קיים קשר חיובי מובהק בין היות המשיב בן הדת היהודית וקיומו של כיסוי פנסיוני. באופן ספציפי, לכ- 36% מהיהודים יש חסכון פנסיוני, לעומת 16% ממשיבים שאינם יהודים.

טבלה 12: שונות בין קבוצות בהבחנה בין בעלי פנסיה לבין מחוסרי פנסיה

(כולל מבחני חי בריבוע לבדיקת מובהקות השונות):

Crosstabulation פנסיה * jew

			פנסיה		Total
			no	Yes	
Jew	No	Count	1007	195	1202
		% within jew	83.8%	16.2%	100.0%
	Yes	Count	3680	2085	5765
		% within jew	63.8%	36.2%	100.0%
Total		Count	4687	2280	6967
		% within jew	67.3%	32.7%	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	179.691 ^a	1	.000		
Continuity Correction ^b	178.786	1	.000		
Likelihood Ratio	198.641	1	.000		
Fisher's Exact Test				.000	.000
Linear-by-Linear Association	179.665	1	.000		
N of Valid Cases	6967				

5.4.3. דתיות

קיים קשר הפוך בין דתיות וקיומו של כיסוי פנסיוני. ככל שרמת הדתיות בקרב הפרטים יורדת, כן עולה שיעור בעלי הכיסוי הפנסיוני. נמצא הבדל מובהק (P=0.064) בין החרדים – 20.9% מהם בעלי כיסוי פנסיוני, לבין

החילוניים - 37.5% מהם בעלי כיסוי פנסיוני. כלומר, שיעור הכיסוי הפנסיוני בקרב החילוניים גבוה באופן מובהק לעומת שיעור הכיסוי הפנסיוני בקרב החרדים.

5.4.4. הכנסה

קיים קשר חיובי ומובהק ($P=0.000$) בין גובה הכנסת הפרטים וקיומו של כיסוי פנסיוני. לבעלי חסכון פנסיוני שכר הגבוה באופן מובהק משכרם של חסרי החיסכון הפנסיוני.

אם כן, תוצאות ניתוחי השוונות מצביעות על קשר מובהק בין העמדות המפורטות להלן לבין קיומו של חיסכון פנסיוני בקרב הפרטים:

א. הקשר בין עמדת הפרטים לגבי *העמיד* לבין החיסכון הפנסיוני הוכח דרך הערכת הפרטים לגבי מספיקות החיסכון הפנסיוני וכן דרך תחזיותיהם לגבי חייהם באופן כללי ומצבם הכלכלי ספציפית.

ב. הקשר בין עמדת הפרטים בנוגע לגיל *הפרישה* לבין החיסכון הפנסיוני הוכח דרך עמדתם בנוגע לצורך לפרוש בגיל מסוים.

ג. הקשר בין עמדת הפרטים בנוגע ל*תכנון הפרישה* הוכח דרך הגיל בו לעמדתם יש להתחיל בתכנון מקורות כספיים לפרישה והקדשת מחשבה לפרישה.

ד. הקשר בין עמדת הפרטים בנוגע ל*גורם האחראי* בעבורם לסטנדרט חיים סביר הוכח דרך האחריות שהפרטים מטילים על הממשלה, מקום העבודה, בן/בת הזוג ובני משפחה אחרים.

לסיכום, ניתן לומר כי אמנם לפרטים יש בחירה חופשית בכל הנוגע לחסכונותיהם הפנסיוניים, אולם אוריינות פיננסית לקויה מונעת מבעדם לקבל החלטה נכונה בהקשר זה. ככלל, התיאוריות של קבלת החלטות גורסות שרצוי להשפיע על כל אחת מהעמדות, דרך כל אחד מתהליכי ההשפעה. לדוגמה, מסע פרסום ובו פנייה לציבור של דמויות הנתפסות כמשפחתיות, דמויות ממקום העבודה ונציגי ממשלה – הגורמים שלתפיסת הפרט הינם בעלי אחריות לשמירה על רמת חיים סבירה בעבורו לאחר פרישתו לגמלאות. בנוסף, ראוי לכלול גם דמויות עימן הפרט מזדהה, אותן הוא מעריץ ומחבב ולכן תוכלנה על דרך זו להשפיע על עמדותיו (תהליך ההזדהות). המסר שיועבר על ידי הדמויות בנוגע לכלל העמדות הרלוונטיות, כמו ההכרה בצורך לפרוש בגיל מסוים ולכן הצורך בהקדשת מחשבה לפרישה דרך תכנון פנסיוני החל בגיל צעיר, יועבר דרך נימוקים חזקים והוכחות (תהליך

ההפנמה) ותוך הצגה חדשנית של מערכת התגמולים הקשורה בחיסכון הפנסיוני (תהליך ההתרצות). השפעה כוללת מסוג זה, צפויה להיות המיטבית.

6. סיכום ומסקנות

למרות שכיום החיסכון הפנסיוני של הפרטים הוא בשיטת ההכוונה העצמית, לפיה הפרטים נושאים בסיכון ובתרומה, ולמרות שהחלטת החיסכון לגיל פרישה היא אחת החשובות ביותר שהפרט מקבל במהלך חייו הבוגרים, הפרטים אינם חוסכים מספיק לגיל פרישה. קיים מצב חמור של עוני בקרב קשישים ובה בעת רמת כסוי פנסיוני נמוכה ביותר בקרב העובדים. אחת הסיבות להיעדר חיסכון מספיק נעוצה בהימנעות מקבלת החלטות בנושא, או מדרך קבלת החלטות לקויה. שתיהן נגרמות מהאוריינות הפיננסית הנדרשת לשם כך ומהחוסר בה בקרב הפרטים. מגמות העלייה בתוחלת החיים והפרישה המוקדמת, בשילוב עם מאפייני קבלת ההחלטות של הפרטים הן בעלות תוצאות הרסניות. ניסיונות מצד ממשלות לעודד חיסכון פנסיוני בהשתמש בתמריצי מס נכשלו ופתרון הבעיה על ידי הטמעת ידע פיננסי בקרב האוכלוסייה אפשרי בטווח הארוך בלבד, יקר מאוד וקשה ביותר ליישום. חוק פנסיית החובה בישראל לא זו בלבד שנראה כלא מועיל, אלא אף עשוי להזיק, שכן הוא אינו מחייב רמת כסוי פנסיוני מספקת וגרוע מכך, עשוי ליתן לעובדים תחושה כאילו הם אינם צריכים לדאוג לצרכיהם הפנסיוניים.

מחקר זה נסמך על סקר הלמ"ס מ-2002 אשר נתוניו לא נותחו עד כה, וכן סקר ייעודי מ-2010 הכולל חלק משאלות הלמ"ס ובתוספת שאלות אחרות. ממצאינו מצביעים על קשר מובהק בין מספר עמדות של הפרטים בנושא הפרישה לגמלאות לבין החלטות החיסכון הפנסיוני שלהם. אנו גורסים כי על ידי השפעה על עמדות אלה ניתן ליצור תמריץ לפרטים לפנות לייעוץ מקצועי על מנת לקבל החלטות שקולות ורציונליות בכל הנוגע לחיסכון לגיל פרישה. מניתוח תוצאות ממצאי שני הסקרים נמצא כי המשתנים המסבירים החזקים ביותר הם ההכרה בצורך לפרוש בגיל מסוים והקדשת מחשבה לפרישה. הקדשת מחשבה לפרישה נובעת מן ההכרה בצורך לפרוש בגיל מסוים, לפיכך, שינוי עמדת הפרטים בנוגע לצורך לפרוש בגיל מסוים יסייע בשינוי עמדתם בנוגע לצורך בהקדשת מחשבה לפרישה ועמדות אלה צפויות להשפיע לטובה על החלטות החיסכון הפנסיוני שלהם. כמו כן, בהתאם למשתנים המסבירים הנוספים ולניתוחי השונויות שבוצעו, מצאנו כי יצירת עמדה המכירה בצורך להתחיל בתכנון החיסכון הפנסיוני בגיל צעיר והפחתת ציפיות הפרטים לשיפור פלא קיצוני בחייהם באופן כללי ובמצבם הכלכלי במיוחד, צפויות אף הן להשפיע לטובה על החלטותיהם. מהקשרים שנמצאו בין חיסכון פנסיוני והאחריות שהפרט מטיל על

גורמים שונים בנושא, עולה כי קבלת אחריות ממשלתית לשמירה ופיקוח מיטבי על כספי החיסכון לפרישה של הפרטים תוך יידועם, הטלת אחריות על מקום העבודה לסיוע ביצירת חיסכון מספיק לפרישה בעבור עובדיו, ויצירת תחושת אחריות הדדית של בני הזוג ובני משפחה קרובים לשמירה על רמת חיים סבירה בעבור הפורשים לגמלאות צפויה אף היא להשפיע לטובה. מחקר זה יכול לשמש בסיס למחקרים עתידיים שעשויים לסייע בבחינת הדרך המיטבית להשפיע על עמדות הפרט על מנת לעודד חיסכון פנסיוני הולם. קיימות כמה דרכים להשפיע על עמדות הפרט, לכל דרך מאפיינים ויעילות משתנים. לאור חשיבות הנושא, מורכבותו ודחיפותו, אנו מסיקים כי רצוי לבסס את שינוי עמדות הפרטים על שלושת הדרכים שנמצאו יעילות בתיאוריות של קבלת החלטות: התרצות, הזדהות והפנמה. פעולה משולבת זו צפויה לקדם את שינוי העמדות במהירות וביעילות.

רשימת הפניות באנגלית

1. Alistair Byrne, 2007 "Employee saving and investment decisions in defined contribution pension plans: survey evidence from the U.K." *Financial Services Review* 16: 19-41
2. Alistair Byrne, 2004 "Investment decision making in defined contribution pension plans." *Pensions: An International Journal* 10: 37-50
3. Alistair Byrne, Bill Rohdes, 2006 "Employee attitudes to pensions: evidence from focus group." *Pensions: An International Journal* 11:144-153
4. Andreas Oehler, Christina Werner, 2008 "Saving for retirement- A case for financial education in Germany and UK. An economic perspective." *Journal of Consumer Policy* 31:253-284
5. Andrew C. Worthington, 2008 "Knowledge and Perceptions of Superannuation in Australia." *Journal of Consumer Policy* 31:349-369
6. Annamaria Lusardi and Olivia S.Mitchell, 2009 "How Ordinary Consumers Make Complex Economic Decisions: Financial Literacy and Retirement Readiness." NBER Working Paper n. 15350
7. Ilanit Gavious, Avia Spivak and Rami Yosef, 2009 "Pension Reform in Israel Under Mandatory Pension Law." *Pensions: An International Journal* 14: 4-13
8. Maarten Lusardi and Rob Alessie, 2009 "Financial Literacy and Retirement Planning in the Netherland." DNB Working Paper n. 231
9. Mitchell O., Moore X., 1998 "Can Americans Afford to Retire? New Evidence on Retirement Savings Adequacy." *Journal of Risk and Insurance* 65:371-400
10. Pablo Antolin, 2007 "Longevity Risk and Private Pensions." *Financial Market Trends* 1:107-128
11. Philip Gharghori, Charly Sujoto, Madhu Veeraraghavan, 2008 "Are Australian investors smart?" *Australian Journal of Management* 32: 525-545

12. Richard Deaves, E. Theodore Veit, Gokul Bhandari, John Cheney, 2007 "The saving and investment decisions of planners: a cross-sectional study of college employees." *Financial Services Review* 16: 117-134
13. Samwick Andrew, 1998 "New Evidence on Pensions, Social Security and the Timing of Retirement." *Journal of Public Economics* 70:207-236
14. Sewin Chan, 2008 "What you don't know can't help you: pension knowledge and retirement decision- making." *The Review of Economics and Statistics* 90: 253-266
15. Spivak A. (02, December, 2008) <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3160144,00.html>
16. Spivak A. (02, November, 2008a) <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3155962,00.html>
17. Stephen Metz, Walter George, 2004 "From skeptic to believer: involving employees in retirement and benefits planning." *Workspan* 47: 36-41
18. Tina Harisson, Kathryn Waite, Phil White, 2006 "Analysis by paralysis: the pension purchase decision process." *The International Journal of Bank Marketing* 24: 5-24
19. Vaughan Jenkins, 2005 "Educating employers to make informed choice about financial education." *Pensions: An International Journal* 10: 331-336
20. Yosef R. and A. Spivak, 2005 "A Requirement of Compulsory Pension Law in Israel." *Iyunim Betkumat Israel, Studies in Zionism, The Yishuv and the State of Israel* 14: 309-429

רשימת הפניות בעברית

1. בלאס יצחק, 1973, "הצעת רפורמה במערכת הפנסיה-נייר עבודה", המרכז לביטחון סוציאלי של
2. ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל.
3. פלג דב, 1993, "סוגיות בפנסיה", ביטחון סוציאלי, ינואר 1993.
4. פלג דב, 1989, "הפנסיה-מערכת חברתית או ביטוח אישי", ביטחון סוציאלי, מאי 1989.
5. שלום יחזקאל, 2004, "המשבר במערכת הפנסיה בישראל", רבעון לבנקאות, יולי 2004.
6. הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2002.
7. אתר בנק ישראל. <http://www.bankisrael.gov.il>
8. אתר משרד האוצר – אגף שוק ההון- ביטוח וחסכון. <http://finance.gov.il>
9. אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/main/heb/home.asp>